ORHON YAZITLARI VE TÜRK-MOĞOL İLİŞKİLERİ

Editörler
İlhan Şahin-Enkhbat Avirmed
Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun

İstanbul 2021

BURSA
OSMANGAZİ BELEDİYESİ YAYINLARI
Ulubatlı Hasan Bulvarı No: 6 Santral Garaj / Bursa
Tel: 0.224.444 16 01 Faks: 0.0224.270 70 63
www.osmangazi-bld.gov.tr

ORHON YAZITLARI
VE
TÜRK-MOĞOL İLİŞKİLERİ

Editörler
İlhan Şahin-Enkhbat Avirmed
Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun

Proje Koordinatörleri
Cem Kürşad Hasanoğlu
Gülşah Cebelli Öncel

Kapak Tasarım
Murat Eryılmaz

İç Tasarım
İlhan Şahin

Baskı: İstanbul 2021

ISBN:
978-975-2406-33-9

Kapak: Köl Tigin bengü taş ve barkının tahmini özgün durumunu gösteren bir çizim (Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları,* İstanbul: Dergâh, 2016, s. 315)

Printed by
Özlem Matbaacılık ve Reklamcılık Ltd. Şti.
www.ozlemmatbaa.com.tr
Sertifika No: 45257

3
Eski Türk Yazıtlarında "Bilge" Unvanının Kullanımı Üzerine Değerlendirmeler

Erhan Aydın[*]

Эртний Түрэг бичээсэнд "Билгэ" цолны хэрэглээний тухай судалгаа

Эрхан Аедин

Товчлол

Түрэгүүдийн мэдэгдээд буй хамгийн анхны бичгийн сурвалж бол гэрэлт хөшөө, хад чулуу, өдөр тутмын эд өлгийн зүйлс дээр бичигдсэн бичгүүд юм. Нэгдүгээр Түрэгийн хаант улсын үеэс эхлэх бичгийн сурвалж нь аль нь болох, аль нь эртнийх болох талаар олон янзын үзэл байдаг. Ямартаа ч Түрэг хэл-судлаачид Түрэгийн мэдэгдээд буй хамгийн анхны бичгийн сурвалж бол Түрэг руни үсгээр бичигдсэн, VII зууны сүүлийн 10 жилд холбогдох Çöyг (Çoyг~Çoyгen) гэх бичээсээр эхэлсэнтэй бүгд санал нийлдэг. Гэвч эдгээр бичвэрүүдийн чухал хэсэг нь огноогүй байгаа нь маргааныг өдөөдөг ба мөн олон янзын санал гарах шалтгаан болдог.

Түрэгүүд VII зуунаас эхэлж руни үсгийг системтэйгээр хэрэглэж, томоохон бичгийн дурсгалуудыг үлджээ. Одоогоор 600 орчим олоод байгаа бичээснүүдийн үг, гагцхүү хэл шинжлэлийн ухаанаас гадна түүх, газар зүй, нийгмийн ухаан, философи зэрэг олон салбарын мэргэжилтнүүд хангалттай судалсан бөгөөд бичээс дэх үгнүүд нь олон мянган ном, өгүүлэл, илтгэлийн сэдэв болсон байдаг.

Энэхүү илтгэлд, хоёрдугаар Түрэгийн хаант улсын дөрөв дэх удирдагч Билгэ хааны төрийн зөвлөх мэргэн сайд Тоньюкукын дуудан бичүүлсэн мэргэн үгсийг онцлон авч үзнэ. Үгсийн хэл зүйн бүтцийн хамт, түүний өгүүлсэн билэг сургаалын цаад шалтгаан, эрэгтэй, эмэгтэй удирдагчид эдгээр үгсийг хэрхэн хэрэглэж байсан шалтгааныг тодруулна. Тал нутагт эртнээс хаан, ябгу, шад гэх мэт язгууртан удирдагчид болон олон үе жирийн иргэд ч эдгээр үгсийг хэрэглэж чухал шалтгааныг өгүүлэх болно. Нэг хааны цэргийн эрдмийг дурдалгүй эрдэм ухааныг чухалчлах нь энгийн нэгэн зүйл биш гэдгийг, төр захирах нь хэдийгээр цэргийн чадалтай шууд хамааралтай мэт боловч угтаа бол оюун ухаан, эрдэм чадалтай холбоотой гэдгийг тодруулахын зэрэгцээ эртний Түрэг бичээс дэх билэг хийгээд үүнтэй хамаарал бүхий хэдэн арван гэрчилсэн өгүүлэмжүүдийг авч үзэх болно.

Түлхүүр үг: Эртний Түрэг хэл, Эртний Түрэг бичээс, Үг зүй, цол, мэргэн ухаан.

---

[*] Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Malatya, Türkiye.

Özet

Türklerin bilinen ilk yazılı belgeleri; yazıt taşları, kayalar ve gündelik hayatta da kullanılabilen birtakım eşyalar üzerine yazılmış metinlerdir. I. Türk Kağanlığı döneminden başlamak üzere, yazılı belgelerin hangileri olduğu ve eskiliği konusunda türlü görüşler bulunsa da Türk dili araştırmacıları, Türklerin bilinen ilk yazılı belgelerinin Türk runik harfleri ile yazılmış ve yedinci yüzyılın son on yılına tarihlenebilecek Çöyr (Çoyr~Çoyren) yazıtı ile başlatılması gerektiği konusunda hemfikirdir. Ancak bu metinlerin önemli bir bölümünün tarihsiz oluşu tartışmaların uzayıp gitmesine zemin hazırlamakta, türlü görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Türklerin yedinci yüzyıldan itibaren Türk runik harf sistemi ile meydana getirdiği büyük bir külliyat bulunmaktadır. Bugün sayısı altı yüz civarında olan bu metinlerdeki her sözcük, yalnızca dil bilgisi bakımından incelenmemiş, özellikle tarih, coğrafya, sosyoloji, felsefe gibi birçok bilim alanının uzmanlarınca değerlendirilmiş, dolayısıyla da bu sözcükler binlerce kitap, makale ve bildiriye konu olmuştur.

Bu bildiride, özellikle II. Türk Kağanlığı'nın dördüncü hükümdarı Bilge Kağan ile devletin aksakalı, bilgesi Tonyukuk'un kullanımıyla ünlenmiş bilge sözcüğü üzerinde durulacaktır. Sözcüğün dil bilgisi yapısının yanında, bildirinin ana çerçevesini, erkek veya kadın yöneticilerin özellikle kullanma nedenleri oluşturacaktır. Bozkırda esasen kağan, yabgu, şad gibi üst düzey yöneticiler başta olmak üzere, çok zaman sıradan insanların da kullanmasının özel bir nedeni olması gerektiği vurgulanacaktır. Bir kağanın, askerî vasıflarını anmadan bilgeliğini öne çıkarmasının basit bir nedeninin olmadığına, devleti yönetmenin, askerî yeteneklerle doğru orantılı gibi dursa da esasen akıl ve bilgelikle ilgili olduğuna değinilecek ve eski Türk yazıtlarındaki bilge ve bağlantılı onlarca tanık değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Türk Yazıtları, Leksikoloji, Unvanlar, Bilge.

Giriş

Eski Türk yazıtları, türlü konularda binlerce sözcük bulunduran büyük bir hazinedir. Bu sözcüklerin büyük bir bölümünü askerlik sistemi, savaşlar, barışlar ve devletlerarası diplomasi oluşturmaktadır. Eski Türk yazıtlarında askerî terminoloji ile ilgili konular epeyce yer tutuyor olsa da gündelik hayata dair izler de bulunmaktadır. Çok zaman açık olarak ifade edilmemiş gibi görünse de bu izleri cümleler arasından seçebilmek mümkündür. Elde edilen sözcükler genelde tüm Türkleri ilgilendirdiği gibi özelde Uygur, Türgeş, Kırgız gibi Türk boylarını da hâliyle ilgilendirmektedir.

Bu bildiride bilge unvanının ses bilgisi, şekil bilgisi ve leksikolojik özellikleri verilecek, ardından Türkçenin ilk yazılı belgeleri olarak nitelendirilebilecek Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında bilge sözcüğünün tespit edildiği tüm yerler üzerinde durulacaktır. Bildirinin temel amaçlarından biri, bir kağanın veya beyin, askerî vasıflarını anmadan bilgeliğini öne çıkarmasının nedenlerini ortaya koymak olacaktır. Devleti yönetmenin, her ne kadar askerî yeteneklerle doğru orantılı gibi görünse de

esasen akıl ve bilgelikle ilgili olduğu sonucuna ulaşabilmek için mevcut metinlerden tespit edilmiş tanıklara yer verilecektir. Dolayısıyla, *Üç İtigsizler* başta olmak üzere Budist külliyat, *Kutadgu Bilig* başta olmak üzere İslam sonrası külliyat içerisinde yer alan felsefi eserlerde işlenen bilgelik çerçevesindeki fikirlerin temellerinin yazıtlar dönemine kadar uzandığı, hatta Türklüğün sonradan tanıştığı dinlerle birlikte geldiği düşünülen felsefenin, yalnızca "bilge" çerçevesinde bile olsa da aslında daha eski bir Türk temeline uzandığına işaret edilecektir.

1. Eski Türk Yazıtlarında *Bilge* Sözcüğü

Bilge sözcüğü eski Türk yazıtlarında yüzü aşkın örnekte kullanılmış olup bu kullanımın büyük bir bölümü unvan olarak elde edilmiştir. Sözcüğün kullanım sıklığını daha somut hâle getirebilmek için şu örneklemeyi yapmak sözcük hakkında fikir verebilecek niteliktedir. Örneğin, Tonyukuk yazıtında, sözcük olarak on sekiz, Yenisey yazıtlarında ise on bir kez tespit edilmiştir.

Sözcüğü ünlü hâle getiren kuşkusuz iki değerli sima, Bilge Kağan ile II. Türk Kağanlığı'nın aksakalı, bilgesi Tonyukuk olduğunda kuşku bulunmamaktadır. En azından eldeki mevcut metinlerden bunu anlamak mümkündür. I. Türk Kağanlığı öncesinde kurulmuş Xiongnu ve Tuobawei başta olmak üzere Türk kökenli devletlerin yöneticilerinin de bilge unvanını kullanmış olabilecekleri güçlü bir olasılık olarak durmakta ise de yazılı belge olmamasından dolayı buna dair tanık göstermek hâliyle mümkün değildir.

Eski Türk yazıtlarında unvan olarak elde edilmiş, kağan veya devletin ileri gelenlerini gösteren örneklerden bir bölümünü vermek kuşkusuz yararlı olacaktır.

Kağan Adlarında

Ay Teŋride Kut Bulmış Alp **Bilge** Teŋri Uygur Kagan: Uygur Kağanlığı'nın son dönem kağanlarından. Adına I. Karabalgasun yazıtı dikilen kağanın kağanlık unvanı. (I. Karabalgasun, I. bölüm, 2, 3, 4, 5, 6)

Alp Kutlug **Bilge** Kagan: Uygur Kağanlığı'nın son dönem kağanlarından birinin unvanı. (Hoyto-Tamır VI, 5)

Köl Beg **Bilge** Kagan: Uygur Kağanlığı'nın kurucusu kağanın kağanlık unvanlarından biri. (Tes, güney 1). Krş. Köl Bilge Kagan.

Köl **Bilge** Kagan: Uygur Kağanlığı'nın kurucusu kağanın kağanlık unvanlarından biri. (Şine Usu, kuzey 5). Krş. Köl Beg Bilge Kagan.

Teŋri **Bilge** Kagan: Bilge Kağan'ın kağanlık unvanlarından biri. (Ongi, kuzey 2, 3)

Teŋride Bolmış Él Étmiş **Bilge** Kagan: Uygur Kağanlığı'nın ikinci kağanı Moyan Çor'un kağanlık unvanlarından biri. (Tes, doğu 4, Tariat, güney 6, Tariat, batı 1, Şine Usu, kuzey 1). Krş. Teŋride Bolmış Él Étmiş Bilge Kan.

Teŋride Bolmış Él Étmiş **Bilge** Kan: Uygur Kağanlığı'nın ikinci kağanı Moyan Çor'un kağanlık unvanlarından biri. (Tariat, batı 6). Krş. Teŋride Bolmış Él Étmiş Bilge Kagan.

Teŋriteg Teŋride Bolmış Türük **Bilge** Kagan: II. Türk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı Bilge Kağan'ın kağanlık unvanlarından biri. (Köl Tegin, güney 1; Bilge Kağan, kuzey 1)

Teŋriteg Teŋri Yaratmış Türük **Bilge** Kagan: Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan (Çin. Dengli 登利)'ın kağanlık unvanı. (Bilge Kağan, doğu 1, güney 13)

Türük **Bilge** Kagan: II. Türk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı Bilge Kağan'ın kağanlık unvanlarından biri. (Köl Tegin, batı; Bilge Kağan doğu 1, 13, güney-batı; Tonyukuk 2. taş, güney 6, doğu 8, kuzey 4)

Teŋriken Alp Kutlug **Bilge** Kan: Uygur Kağanlığı'nın geç dönem kağanlarından birinin kağanlık unvanı. (Hoyto-Tamır VI, 1)

Katun Adlarında

Él **Bilge** Katun: Uygur Kağanlığı'nın ikinci kağanı Moyan Çor'un eşinin katunluk unvanı. (Tariat, güney 6, batı 1)

Él **Bilge** Katun: İlteriş Kağan'ın eşi, Bilge Kağan'ın annesinin katunluk unvanı. (Köl Tegin, doğu 11; Bilge Kağan, doğu 10)

Kağan ve Katun Dışındaki Yöneticilerin Adlarında

Kadın

Él **Bilge** Kunçuy (Bömbögör, 2)

Erkek

Akınçu Alp **Bilge** Çigşi (Tariat, kuzey 1)

Bilge Alp (Podkuninskaya (E 71) 5)

Bilge Çigşi (Çaa-Höl I (E 13) 4)

Bilge Işwara Tamgan Tarkan (Ongi, doğu 4)

Bilge Kutlug Tarkan Seŋün (Tariat, kuzey 5)

Bilge Saŋun (Haya-Baji (E 24) 5)

Bilge Seŋün Uzal Öŋ Érkin (Tariat, kuzey 6)

Bilge Tarkan Kutlug Yagma (Tariat, kuzey 6)

Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yawgu (Tariat, kuzey 3)

Bilge Tonyukuk (Tonyukuk 1. taş, batı 1, 5, 6; güney 8, 10; kuzey 7, 10; Tonyukuk 2. taş, batı 2; güney 3; doğu 8; kuzey 1, 3).

Bilige Tarkan Kutlug Yagma (Tariat, kuzey 6)

Bilige Seŋün Uzal Öŋ Érkin (Tariat, kuzey 6)

Bögü **Bilge** Teŋri Kan (Karı Çor, 8-9-10)

Él Ögesi Inançu **Bilge** Tirig (Oçurı, (E 26) 1)

Işwara **Bilge** Küli Çor (Küli Çor, batı 8, doğu 2, 7, 10, 12)

Kadır **Bilge** Totok Beg (Haya-Baji (E 24) 4 ve 5)

Kutlug **Bilge** Seŋün (Tariat, kuzey 5)

Oguz **Bilge** Tamgaçı (Köl Tegin, kuzey 13)

Öz **Bilge** Büñi (Şine Usu, batı 8)

Tay **Bilge** Totok (Şine Usu, kuzey 11, Şine Usu, doğu 5)

Tokuz Bolmış **Bilge** Tay Seŋün (Tariat, batı 6)

Tölis **Bilge** Atam (Abakan (E 48), 7)

Tölis **Bilge** Beg (Hoyto-Tamır V, 2)

Tun **Bilge** [Kutl<ug> (Çoyr 2)

Uz **Bilge** Çaŋşı (Uybat II (E 31), 1)

2. *Bilge* Unvanıyla İlgili Değerlendirme

Sözcük, Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlük'ünde "Bilgili, iyi ahlaklı, olgun ve örnek (kimse), hakim"[1] anlamıyla verilmiştir.

Bilge sözcüğü *bil-* fiilinden, fiilden isim yapma eki *-GA+* ekiyle isim yapılmıştır[2]. Bu ad o kadar önemsenmiş ki bugün bile Türklerde ve Moğollarda hem kız hem de erkek adı olarak yaygın bir biçimde kullanılmaktadır.

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarındaki kullanımlarından anlaşıldığına göre, gerek II. Türk Kağanlığı ve gerekse Uygur Kağanlığı yönetimlerinde, ister kadın ister erkek olsun neredeyse her yöneticinin bu unvanı kullandığı açıkça görülmektedir. Bu da bilge olmanın savaşçılık, kahramanlık gibi özelliklerden çok daha önemli olduğu gibi bir sonucun çıkarılmasına imkân tanımaktadır.

Bilge unvanının Uygur Kağanlığı yazıtlarında geçen iki farklı yazımı olan *bilige* sözcüğünde iç sesteki *i* türemesinin yazım yanlışı olarak düşünmek mümkün görünmemektedir. Çünkü aynı satırda ve iki kez *bilige* yazılmış olması, sözcüğün Uygur diyalektinde iç seste ünlü türemesine işaret olarak değerlendirilebilir. Elbette bu küçük örnek, sekizinci yüzyıl Uygurların diyalektolojisi için kanıt olarak göz önüne alınabilir.

Bilige biçiminde yazılan sözcük, Tariat yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında geçmekte olup satırın tümü şöyledir:

---

[1] https://sozluk.gov.tr/ (Erişim: 25.04.2021)

[2] Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 340a-b; Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II.* Franz Steiner Verlag, Wiesbaden: 1965, No. 836.

Yarlukadı bayırku tarduş bilige tarkan kutlug yagma tawgaç sogdak başı bilige seŋün uzal öŋ èrkin "buyruk verdi. Bayırku (ve) Tarduşlarla (ilgili) Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Çin (ve) Soğdlarla (ilgili işlerin) başı Bilge Sengün Uzal Öng Erkin'(dir)."

Yukarıdaki satırda da açıkça görüldüğü üzere Bilige Tarkan Kutlug Yagma adlı kimsenin Bayırku ve Tarduşlarla ilgili işlerden, Bilige Seŋün Uzal Öŋ Èrkin adlı kimsenin ise Çin ve Soğdlularla ilgili işlerden sorumlu olduğu anlaşılmakatdır. Buna göre; bağlı boylarla ilgili işler ile yabancı milletlerle ilgili işlerden sorumlu kişilerin bilge unvanını taşımaları da ayrıca dikkate değer bir durumdur.

3. Sonuç

Bildiride Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında tespit edilen *bilge* sözcükleri üzerinde duruldu. Sözcüğün *bil-* fiilinden fiilden isim yapan *-GA+* ekiyle isim yapıldığı vurgulandıktan sonra sözcüğün unvan olarak kullanımının yaygın olmasının nedenlerinin ne olabileceği hakkında değerlendirmelerde bulunuldu. Unvanın kağanlar, katunlar, kadın veya erkek üst düzey yöneticiler tarafından sıra dışı bir şekilde çok kullanılmış olmasının altında, bilginin değeri ve bilge olmanın önemi aranması sonucuna ulaşılmaya çalışıldı. Bu sayede bozkırın zor şartlarında yaşayan Türklerin bilgiye ne derece önem verdiği, bilge olmanın devlet yönetimindeki önemi vurgulandı.

Kaynaklar

Aydın, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Aydın, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul, 2018: Bilge Kültür Sanat.

Aydın, Erhan (2018). *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*. İstanbul: Kronik Kitap.

Aydın, Erhan (2019). *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.

Aydın, Erhan (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Doerfer, Gerhard (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

İnternet kaynakları

https://sozluk.gov.tr/ (Erişim: 25.04.2021)